

Individualizam i ekonomska teorija*

Ilijas Bošnjović**

Građanski individualizam, koji je postavio i razvio ekonomsku teoriju, pripremljen je nizom događaja u duhovnom i materijalnom životu čovječanstva. Među prvima su od tih događaja humanizam i renesansa, koji su se javili u 15. i 16. vijeku. Odbacujući srednjovjekovni način mišljenja i teološko shvatanje svijeta i života, naslanjajući se na kulturu antike, ovi pokreti su se okrenuli čovjeku i ovozemaljskom životu i u tome našli svoju inspiraciju. Oni su stvorili klimu koja je omogućila pojavu prvih vjesnika savremene nauke i tehnike. Vrata novom individualizmu bila su otvorena.

U istom pravcu djelovala je i reformacija sa svojim dosta naglašenim racionalizmom i odbacivanjem katoličkog univerzalizma. Ona je omogućila da se čovjek, umjesto da se bezuslovno pokorava božanskom autoritetu, služi u religioznim pitanjima sopstvenim razumom. Radikalnije krilo reformacije, kalvinizam, svojim etičkim nazorimn o radu, zalaganju i marljivosti pripremila je u znatnoj mjeri građanski individualizam.

Razvoj nauke u 16. i 17. vijeku takođe predstavlja značajan događaj koji je omogućio razvoj građanskog individualizma. Kopernik, Kepler, Galilej i Njutn svojim teorijama revolucionisali su pojmove u oblasti astronomije i fizike. Pored ovoga, ostvareni su pronalasci i u drugim naukama — mehanici, biologiji, medicini, hemiji. Sve je to uticalo da se izmijenili srednjovjekovna predstava o svijetu. Čovjekovo samopouzdanje je dobilo čvrste potpore i njegov optimizam je porastao.

Građanski individualizam našao je oslonac i u filozofiji koja se javlja od sredine 16. do sredine 18. vijeka. U tom pogledu naročito je od značaja

*
Odnos individue prema društvu stari je problem nastao još od momenta kada je čovjek počeo da se udružuje u pojedine skupine.

U ovom radu analiziramo problem individualizma u glavnih građanskih teoretičara.

**
Ilijas Bošnjović, direktor Ekonomskog instituta, Sarajevo.

empiristička filozofija Bekona, Loka i Hjuma. Ona ističe da je iskustvo osnova našeg saznanja, a indukcija metod naučnog zaključivanja. Na građanski individualizam poseban je uticaj imala Lokova politička filozofija, koja zastupa suverenitet naroda i brani pravo revolucije. Bitna je odlika ovog učenja da pojačava ulogu čovjeka u životu i društvu. Slično je i sa Dekartovom filozofijom, koja, nadahnuta novim naučnim otkrićima, metodološki ispituje naše saznanje i lično mišljenje uzima kao pouzdan argument egzistencije (mislim, dakle postojim). Najzad, u okviru ovoga treba pomenuti i političku filozofiju koja je inspirisala francusku revoluciju i njenu deklaraciju o pravima čovjeka i građanina. Ova filozofija je izvršila veliki uticaj na rušenje apsolutističke monarhije i stvaranje države s ograničenom vlašću i proširenim pravima individue.¹

Filozofija koja je naprijed izložena podstakla je prosvjetiteljstvo kao vrlo širok duhovni pokret čiji je cilj bio razvoj svjetovne kulture umjesto srednjovjekovne i teološke. Težište nove kulture bio je slobodan čovjek sa svojim razumom. Sve stare vrijednosti trebalo je da polože račun pred tim slobodnim čovjekom i njegovim umom. Karakter prosvjetiteljstva jasno je definisao Kant: »Prosvjetiteljstvo je izlazak čovjeka iz njegovog nepunoletstva... Nepunoletstvo je nemoć da se služimo svojim vlastitim razumom bez noćije pomoći.«² Neki autori prosvjetiteljstvo tumače kao oslobođenje svijeta od magije.³ Razum i pravda bili su dva osnovna pojma koji su poistovjećivani. Sve što je razumno — i prirodno je, kao i sve što je prirodno — razumno je, važno je u doba prosvjetiteljstva prije nego što je Hegel oov izrekao.

Na ovim pojmovima je razrađena na nov način i s novim elementima stara sofistička ideja prirodnog zakona. Prosvjetiteljstvo je učilo da je prirodno pravo urođeno čovjeku, da mu je od prirode dato i da je u saglasnosti sa razumom. Kao takvo ono je nepromjenljivo i vječito, nasuprot pozitivnom pravu, koje je ljudska i društvena tvorevina. Osnovna je sadržina prirodnog prava sloboda ličnosti, svojina i njeno neometano korišćenje u skladu sa slobodom i interesima drugih. Prema ovom shvaćanju čovjek kao jedinka sa svojim prirodnim pravima ima prednost u odnosu na državu, pa je i njegovo dobro vrednije od dobra zajednice.⁴

Paralelno s ovim promjenama u oblasti svijesti mijenjao se i način proizvodnje. U poznom feudalizmu javljaju se počeci kapitalističke društvene formacije. Mijenjaju se proizvodne snage i način proizvodnje. U skladu s tim nastaju i novi društveni odnosi koji pretpostavljaju privatnu svojinu, oslobođenog čovjeka od feudalnih veza i sistem robno-novčane razmjene. Ovakav ekonomski razvoj podržavao je građanski individualizam, ali je u svojoj daljoj evoluciji i sam bio pod njegovim uticajem.

1
Izvori za ovaj dio rada: Bertrand Rasel, »Istorija zapadne filozofije«, Beograd, 1962; Historisches wörterbuch der Philosophie, Darmstadt, 1971; Dekart, »Rasprava o metodici«, Beograd, 1923.

2
Immanuel Kant, »Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?«, Kants Werke, Bd. VIII, Akademieausgabe, str. 35.

3
Marx Horkheimer — Teodor Adorno, »Dialektik der Aufklärung«, Frankfurt a/M, 1969, str. 7.

4
Izvor isti kao u fusnoti 5.

Građanski individualizam izražava se s nekoliko osnovnih obilježja. Među njima su posebno značajni stavovi koji proizlaze iz prirodnog prava. Ljudi se rađaju slobodni i kao takvi ostaju u svakoj stvari. Oni su ravnopravni i imaju jednak pristup svim zanimanjima. Prirodna i neotuđiva prava čovjeka su sloboda, svojina, sigurnost i pravo na suprotstavljanje ugnjetavanju. Čovjek je najveća vrijednost. Njegov interes i sloboda imaju prioritetan značaj u odnosu na državu i vlast. Da bi se obezbijedio ovaj princip i ostvario opšti napredak, društvo i privreda treba da se razvijaju spontano, tj. bez intervencija organizovanih snaga. Funkcija države svodi se na najmanju mjeru — uglavnom na stvaranje uslova da se izložena načela sprovedu u život.

Svojim političkim, filozofskim i etičkim principima građanski individualizam je dao značajan doprinos oslobodjenju čovjeka i razvoju njegove ličnosti. On je uklonio mnoge barijere na tom putu. Obavio je autoritet crkvene i svjetovne vlasti zasnovane na privilegiji. Skinuo je veo s mnogih zabluda koje su držale pojedinca u potčinjenom položaju i sprečavale ga da ostvari sopstveni napredak. Oslobodio je ogromnu ljudsku energiju koja je pokrenula prosperitet neslućenih razmjera i izuzetno podigla čovjekovu moć. Otvorio je putove razvoja intelektualnih, emocionalnih i uopšte svih duhovnih područja čovjeka. To je povećavalo šanse da se pojedinac, na osnovu svojih osobenih sposobnosti, afirmiše kao ličnost u procesu stvaralačke djelatnosti.

U građanskom individualizmu ne može se dati potpuna ocjena samo na osnovu njegovog neospornog doprinosa oslobodjenju čovjeka, podizanju čovjekove moći i izgrađivanju ličnosti. Za takvu ocjenu treba uzeti u obzir i druge osobenosti ovog individualizma. Među njima na prvo mjesto dolazi jednostranost kojom on rješava jedan od temeljnih problema čovjekovog života, a to je odnos individua — društvo. Prema ovom shvatanju drugi je element pomenutog odnosa derivat prvoga. Društvo se formira i homogenizira na osnovu individualnih interesa. Pri tome je spontanost osnovna stvaralačka sila. Krajnji izdanak građanskog individualizma jest anarhizam sa svojom apsurdnom koncepcijom da je pojedinac slobodan samo izvan društva. Odbacujući srednjovjekovnu jednostranost u pogledu odnosa individua — društvo, ovo gledište je otišlo u drugu krajnost i beskompromisnim individualizmom razbijalo teološko-feudalni univerzalizam. Ovako orijentisan, građanski individualizam je zanemario suštinu čovjeka kao dijalektičko jedinstvo individualnog i društvenog, na osnovu kojeg se može shvatiti i rješavati problem iz naprijed navedenog odnosa.

Jednostranost građanskog individualizma izazvala je određene političke i socijalne posljedice. Ovaj individualizam je stekao izrazito klasni karakter. Građanska klasa je od njega stvorila ideologiju za uspostavljanje i učvršćenje svoje vlasti. To je onemogućilo homogenizaciju društva, pa je ono ostalo oštro podijeljeno na klase. U uslovima političke i ekonomske organizacije građanskog društva prednosti od individualizma idu u prilog samo jednom manjem broju ljudi, dok je većini to uskraćeno. Radnička klasa, lišena vlasništva, predstavlja masu u koju se utapa svaki individualitet. Sve ovo, dakle, treba uzeti u obzir kada se ocjenjuju uloga i istorijski značaj građanskog individualizma.

Građanski individualizam bio je velik zanos svog vremena. I suviše je imao draži da bi mu se moglo odoljeti. Uz to prodoran i agresivan, svuda je potiskivao stara shvatanja i osvajao nova područja. Prodro je i u ekonomiju. Ova oblast, do tada teorijski još nedefinisana, potpuno mu se predala. On je u njoj suvereno vladao i formirao je ekonomsku teoriju shodno svojim načelima. Adamu Smitu je dopao istorijski zadatak da postane glavni neimar te građevine. Ovaj veliki kreator postavio je zgradu ekonomske teorije na temeljima i u duhu građanskog individualizma.

Put do toga, međutim, nije bio tako jednostavan i trajao je blizu tri stoljeća. Događaji su se odvijali postupno, u skladu s promjenama u načinu proizvodnje. Merkantilizam je prva ekonomska teorija u smislu građanskog individualizma. Marks je ovaj sistem označio kao »prvo teorijsko raspravljanje modernog načina proizvodnje«. ⁵ Mada je građanski individualizam bio u punoj ekspanziji i snažno se nametao kao jedini racionalan pogled na svijet, može da izgleda da on nije potpuno vladao merkantilizmom, jer je ovaj djelimično stajao na suprotnom stanovištu. Naime, ova ekonomska teorija je polazila od privatne svojine, ali je pretpostavljala državnu intervenciju u privredi kao osnovni princip. Postoji mišljenje da je merkantilizam u stvari ekonomska politika usmjerena na učvršćivanje i razvijanje nacionalnih država u 16. i 17. vijeku. ⁶ Međutim, izgleda realnije da njega treba smatrati kao odraz interesa ondašnjeg kapitalizma koji je bio u usponu, ali još nedovoljno snažan da bi mogao sam da savlada prepreke feudalnog sistema. Slabi kapitalizam tražio je jaku državu da ga zaštiti.

Ovo je gledište dosta rašireno, mada se izražava i na drugi način. Tako se, na primjer, kaže da je apsolutizam nastojao da nedovoljno jaku trgovinsko-industrijsku buržoaziju zadovolji stvaranjem povoljnih uslova za spoljnu trgovinu. ⁷ Navedena objašnjenja mogu se uzeti kao dovoljan argumenat za tezu da je i merkantilizam individualistički orijentisan, premda se to na prvi pogled ne može zaključiti. Realno gledano, teorija merkantilizma je u stvari angažovala moć centralističke države tog perioda na strani ranog kapitalizma.

S jačanjem industrijskog kapitalizma ekonomska teorija se okreće od prometa na proizvodnju. Na tom prijelazu javlja se Vilijam Peti kao krupan međaš na putu do Adama Smita. Ovog pisca Marks neobično cijeni i ističe ga kao osnivača moderne političke ekonomije. ⁸ Peti je nekim svojim pogledima, prije svega onim koji se odnose na spoljnu trgovinu i novac, donekle vezan za ideje merkantilizma. Na isto upućuje i njegov pozitivan stav prema Hobsovoj političkoj filozofiji koja predstavlja teorijsku osnovu apsolutističke države. No, u glavnim ekonomskim pitanjima Peti je okrenut problemima koji proizlaze iz razvoja industrijskog kapita-

5
Karl Marks, »Kapital«, Beograd, str. 1177

6
E. F. Hecksher, »Merkantilizam«, sv. I, str. 18—20.

7
Dr Branislav Šošković »Ekonomske doktrine«, Beograd, 1975, str. 33.

8
Karl Marks, »Teorija viška vrijednosti«, sv. I, Beograd, 1953, str. 17.

lizma. Raspravlja o vrijednosti robe, vrijednosti rada, o višku vrijednosti, o renti kao višku vrijednosti u poljoprivredi i sl.

Građanski individualizam u prodoru utiče i na Petija. On zbog toga izražava vjeru u prirodni poredak. Govoreći o kamatama ističe da je uzaludno suprotstavljati građanskih pozitivnih zakona prirodnim zakonima.⁹ Sličnu misao zastupa i u svojoj raspravi o novcu iznoseći stav da je zabrana izvoza plemenitih metala protivna prirodnim zakonima i zbog toga neostvariva.¹⁰ Sve ovo govori da je Peti neosporno veliki prethodnik Smita i Rikarda.

Po ekonomskim idejama Boagijber neposredno prethodi fiziokratima. On odbacuje merkantilističko učenje o novcu kao izvoru bogatstva i smatra da se ono ostvaruje na osnovu zemlje i rada. Polazi od toga da bogatstvo sačinjavaju ne samo osnovne životne potrebe nego i sve drugo što zadovoljava naša čula.¹¹ Ovo stanovište izražava podmaklu društvenu podjelu rada u industrijskom kapitalizmu.

Osnovne ideje građanskog individualizma, koje će se nešto kasnije naći u učenjima fiziokrata i Smita, Boagijber već izlaže u svom radu. Posredstvom individualnih interesa ljudi umnožavaju bogatstvo i time istovremeno stvaraju, iako na to ne misle, opšte dobro, od kojeg, ma koliko im to smetalo, moraju očekivati svoju individualnu korist.¹² Ovim je jasno naglašeno individualističko stanovište o ulozi pojedinca u ekonomskom životu i značenju pojma društva u tome.

Vjera je u prirodni poredak kod Boagijbera neprikosnovena. Sama priroda omogućuje da se među ljudima, koji u skladu sa svojim interesima stvaraju bogatstvo, uspostavi poštovanje sloge i pravde za koje bi inače bila potrebna policija. Svaka spoljna vlast, ako se umiješa u ovaj poredak, pokvari sve, ma koliko bila dobronamjerna.¹³ Takmičenje i slobodna konkurencija sredstava za bogaćenje i učinili su da se vještine usavrše i izobilje poraste. Sloboda i takmičenje sprečavaju egoizam pojedinca da razori društveni sklad. Među ljudima kao da postoji samo goli interes, jer čovjeku je do čovjeka stalo samo toliko koliko mu je potreban.¹⁴ Građanski je individualizam kod Boagijbera dostigao vrlo reljefan izraz.

Fiziokrati su neposredni prethodnici Adama Smita. Oni su u svojoj ekonomskoj teoriji do tada u najvećoj mjeri razradili ideje građanskog individualizma, mada su se javili u još industrijski nedovoljno razvijenoj Francuskoj. Ta je okolnost učinila da predmet njihovog izučavanja postane poljoprivreda. Odbacujući merkantilističku teoriju tvrdili su da je zemlja jedini izvor bogatstva i da se u poljoprivredi stvara višak proizvoda.

9 William Petty, »Rasprava o porezima i kontribucijama«, u knjizi *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Zagreb, 1952, str. 223.

10 Isto knjiga, dio »Nešto o novcu«, str. 270.

11 Pierre le Pesant de Boisguillebert, »Rasprava o prirodni bogatstva, novca i poreza«, *Ekonomist*, Zagreb, 1952, str. 290.

12 Isto, str. 297.

13 Isto, str. 297.

14 Isto, str. 298.

Njihov doprinos razvoju ekonomske teorije Marks je posebno uvažavao. Naročito zbog toga što su prenijeli istraživanje o porijeklu viška vrijednosti iz oblasti prometa u oblast proizvodnje, čime su položili temelje za analizu kapitalizma.¹⁵

Na bazi građanskog individualizma fiziokrati su izgradili ekonomsku teoriju koja odgovara razvijenom industrijskom kapitalizmu, ali su je zastupali u društvu čija je feudalna struktura još živjela. To je bio razlog da se o njima stvore različita mišljenja. Njihove pristalice su se nalazile kako među feudalcima, tako i među kapitalistima. Postoji i shvatanje da je fiziokratski sistem u stvari racionalizacija izvjesnih političkih ciljeva.¹⁶ Sve ovo komplikuje i jedan poseban momenat, a to je da su praktične istorijske posljedice učenja ovih ekonomista umnogome bile drukčije od njihovih stvarnih namjera.

Za nas je od interesa da se na fiziokratima posebno zadržimo radi upoznavanja daljeg razvoja i učvršćenja građanskog individualizma u ekonomskoj teoriji. Naročito značaj u tom pogledu ima Kene i njegov spis o prirodnom pravu.¹⁷ Prema shvatanju fiziokrata, i društvo, kao i fizički svijet, reguliše određeni zakon. Taj je zakon prirodni poredak koji treba samo upoznati prosvjećenim razumom da bi se mogao usvojiti kao unutrašnja potreba, bez ikakve prisile. Nasuprot ovome, pozitivnim zakonima koje donose ljudi potrebna je sankcija.

Svaki pojedinac, na osnovu prirodnog poretka, naći će najkorisniji put za sebe u svojoj aktivnosti, i to će postići slobodno i spontano, bez ma kakve spoljne prinude. Osnovna suština ovog učenja jest svojina i njeno neometano korišćenje, pravo na rad i slobodu u izboru i odlučivanju u oblasti ličnih interesa u skladu sa slobodom drugih da to isto čine. Ako svako postupa na ovaj način, uspostavlja se opšta harmonija i lični interesi se izmiruju sa opštim. I zbog toga treba stvari prepustiti slobodnoj igri, jer će se tako ostvariti najpotpuniji rezultati i u ekonomiji i u društvu uopšte.

Politički nazori fiziokrata kao da se suprotstavljaju ovom učenju o slobodi. Oni su za jedinstvenu i čvrstu vrhovnu vlast koja se izdiže iznad pojedinaca i koja je sposobna da se suprotstavi svim nepravednim poduhvatima individualnih interesa.¹⁸ Da li su i u kojoj mjeri ova dva stava protivrječna? O tome se mišljenja razilaze. Šarl Žid je našao logično objašnjenje za ovu nepodudarnost. Po njemu, apsolutistička država u učenju fiziokrata nije ništa drugo do apsolutizam prirodnog poretka. Tom se imperativu svako razuman mora da pokori, jer se radi o istini koja se sama nameće. To što se apsolutizam prirodnog poretka personifikuje u

15
Karl Marks, »Teorija o višku vrijednosti«, sv. I, Beograd, 1953, str. 48.

16
Norman Ware »The Physiocrats: A Study in Economic Rationalisation«, *American Economic Review*, sv. XXI, str. 607.

17
Francois Quesnay, »Prirodno pravo« u *Ekonomisti*, Zagreb, 1952, str. 325—338.

18
Francois Quesnay, »Opća načela ekonomske vlade u nekom agrarnom kraljevstvu i primjedbe na ta načela«, *Ekonomisti*, Zagreb, 1952, str. 361.

ličnosti monarha nema odlučujućeg značaja, jer je suveren samo namjesnik tih prirodnih zakona.¹⁹ Ako se ovo objašnjenje prihvati, onda se fiziokratima ne može prigovarati da su u bitnim pitanjima svoje teorije protivurječni.

Tirgo je unaprijedio fiziokratsko učenje i više ga prilagodio epohi industrijskog kapitalizma. On već raspravlja o kapitalističkom načinu proizvodnje u poljoprivredi i njegovim posljedicama na klasnu podjelu i probleme najamnine i profita.²⁰ Ovaj pisac je djelovao i u politici u smislu svojih ideja. On je imao značajan doprinos na uklanjanju feudalnih barijera koje su sprečavale industrijski način proizvodnje.

Do sada su ukratko izložena osnovna ekonomska učenja koja su postepeno uvlačila građanski individualizam u ekonomsku teoriju i tako pripremila sistem Adama Smita. Glavno djelo ovog rodonačelnika pojavilo se neposredno pred industrijsku revoluciju u vrijeme snažnih socijalnih, ekonomskih i političkih promjena ili njihovih nagovještaja. To je period uspona građanskog društva u kojem je ono s velikim optimizmom ostvarivalo svoju istorijsku šansu. Sve je to našlo mjesta u sintezi Adama Smita, koja je tako postala odraz onoga što se u tom prevratničkom vremenu mislilo, vjerovalo, željelo i tražilo.

Sa Smitom je građanski individualizam potpuno osvojio ekonomsku nauku i u njoj se najreljefnije ispoljio. Polazeći od tog shvatanja pisac je *Bogatstva naroda* razvio teoriju sistema zasnovanu na određenim elementima ljudske prirode. U okviru toga je na svoj način riješio i onaj složeni problem koji proizlazi iz odnosa individua — društvo.

Osnova je Smitovog sistema prirodni poredak sa zakonima koji uređuju društveni i ekonomski život. Regulisan tim zakonima sistem dobija autonoman pogon za svoje pokretanje, održavanje i razvoj. Sve se to odvija spontano na bazi unutrašnjih sila koje su, prema Smitovom učenju, dovoljno snažne da stalno potiskuju naprijed i remete i uspostavljaju ravnotežu. Takvom sistemu, rezonuje tvorac *Bogatstva naroda*, nije potrebna pomoć sa strane, niti neki drugi oblik intervencije spoljašnjih snaga. Sve treba da ide samo od sebe, a po svojoj unutrašnjoj nužnosti.

Osnovni stožer Smitovog sistema je čovjek sa svojom ogoljelom prirodom koja je određena izvjesnim brojem nagona. Među njima naročito su značajni egoizam i simpatija, nagon za radom i slobodom i nagon za razmjenom i trgovinom. Rukovodeći se ovim nagonima čovjek je sposoban da shvati sopstveni interes i da njime opredijeli svoje ponašanje u nastojanju da pribavi neko dobro ili ostvari neko zadovoljstvo. Taj lični interes najbolji je regulator ekonomskih odnosa. Smit to objašnjava onim poznatim mjestom iz svoje knjige: »Mi ne očekujemo ručak od dobrohodnosti mesara, pivara ili pekara, već od njihova čuvanja vlastita interesa. Mi se ne obraćamo njihovoj čovječnosti, već njihovoj sebičnosti, i ne govorimo im nikada o svojim potrebama, već o njihovim probicima.

19

Šarl Žid i Šarl Rist, »Istorija ekonomskih doktrina«, Beograd, 1921, str. 39 i 40.

20

A. R. I. Tirgot, »Razmatranje o postanku i raspodjeli bogatstva«, Ekonomisti, Zagreb, 1952, str. 401. I dalje.

Samo prosjak može htjeti da zavisi ponajviše od dobrohotnosti svojih sugrađana.«²¹ Prema Smitovom mišljenju, ovo predstavlja pravi način da čovjek angažuje svoje sposobnosti za ostvarivanje ekonomskih ciljeva.

Konkurencija je ona snaga koja sprečava nepovoljne posljedice slobodnog ispoljavanja egoističnih motiva u privrednom životu. Ona u Smitovom sistemu ima odlučujuću ulogu i bez nje ne može da se zamisli funkcionisanje individualističkog poretka. Konkurencija je moguća jedino u uslovima »prirodne slobode« koja se uspostavlja sama od sebe ako se spriječi monopol, odnosno »uklone svi sistemi unapređivanja ili ograničavanja«. U tim okolnostima »svakom čovjeku je ostavljeno da potpuno slobodno slijedi svoj vlastiti interes na svoj vlastiti način i da svojom radinošću i svojim kapitalom konkurira s radinošću i kapitalom svakog drugog čovjeka ili reda ljudi dok god ne povređuje zakone pravednosti.²² Državna ili neka druga društvena intervencija u privredne poslove ljudi predstavlja čin protiv prirodnog toka stvari, ometa ostvarivanje interesa pojedinaca i sprečava normalno djelovanje konkurencije kao regulatora sistema.

Mada ponijet individualizmom, Smit ima vrlo razvijen osjećaj za društvo. On svoju analizu i počinje ističući društvene aspekte rada, snabdjevanja i potrošnje.²³ U *Bogatstvu naroda* na više mjesta govori o društvu i njegovom značaju za pojedinca. Raspravljajući o podjeli rada ističe da je u civilizovanom društvu čovjeku potrebna saradnja i pomoć velikog broja ljudi.²⁴ Smit stalno naglašava društveni karakter privrede. Tram-pom, trgovanjem i mijenjanjem ljudi svoje proizvode na neki način unose u zajedničku imovinu da bi onda mogli da kupe od drugih ono što žele.²⁵ Podjela rada je fenomen razvijenog društva. Ona iz njega proizlazi, ali ga i konstituiše. Pošto »svaki čovjek živi od zamjenjivanja i postaje na neki način trgovac, to i društvo samo postaje u stvari trgovačko društvo.«²⁶ Ističući da je za društvo korisno sve ono što je korisno za pojedinca, Smit želi da svoj sistem predstavi kao usklađenu strukturu.

Društvene aspekte ekonomije Smit izlaže i na drugim mjestima. Interes je vlasnika da svoj kapital ulaže u radinosti koje donose najveće vrijednosti zbog čega »svaki pojedinac nužno ide za tim da godišnji dohodak društva poveća koliko god može«. On to postiže i ako mu nije namjera da brine za opšti interes. Motiv koji ga vodi u svemu tome jeste dobitak, a da bi ga ostvario, on teži da vrijednost proizvodnje svoje radinosti što više poveća. »Njega u tom, kao i u mnogim drugim slučajevima, vodi jedna nevidljiva ruka, da promiče cilj, koji uopće nije namjeravao postići. Nije uvijek lošije za društvo, što nije bila namjera pojedinca da promiče cilj društva. Kad on slijedi svoj vlastiti interes, on često promiče interes društva djelotvornije nego kad stvarno nastoji da ga promiče.«²⁷

21

Adam Smith, »Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda«, sv. I, Zagreb, 1952, str.

17.

22

Isto, sv. II, str. 187.

23

Isto, sv. I, str. 3.

24

Isto, sv. I, str. 17.

25

Isto, sv. I, str. 19.

26

Isto, sv. I, str. 23.

27

Isto, sv. I, str. 407.

Neometana i potpuna konkurencija koja omogućuje ekvivalentnu razmjenu i sprečava da neko stekne monopolski položaj, na jednoj strani, i usklađenost individualnih i opštih interesa na drugoj, čine da se uspostavi socijalna harmonija. Prema Smitu, takvo društvo je integrisano i u njemu kao da nema protivurječnosti. U svemu tome lični interes je presudan. »Nikad nisam vidio da su mnogo dobra učinili oni koji su se pretvarali da trguju zbog javnog dobra.«²⁸ Efekat je, dakle, najveći kada se angažuju sebični motivi.

Smit je živo u prelaznom periodu u kojem se kapitalizam jasno naslućuje, ali još ne ispoljava svoje osnovne karakteristike. Tvorac *Bogatstva naroda* čvrsto stoji na poziciji građanskog individualizma i vjeruje u ekonomske principe koji proizlaze iz toga. Njemu polazi lako za rukom da bitne elemente svoje teorije impresivno interpretira. On izvodi na scenu pekare, mesare, pivare, obučare, krojače i sa tim individualnim slučajevima iz svijeta sitne robne proizvodnje priča o ljudskoj prirodi i glavnim pokretačkim snagama u ekonomskom životu. To mu je puno olakšalo ono što je želio da kaže. Međutim, pred Smitovim očima se javljaju i nešto razvijeniji oblici kapitalizma ili ih on, pak, naslućuje. Te pojave su morale da dodu u sukob s njegovim osnovnim uvjerenjem i da donekle pomute sliku koju je nosio u sebi o harmoniji novog ekonomskog poretka. Kao posljedica toga u njegovoj se teoriji primjećuje izvjesno kolebanje.

Teškoće koje je Adam Smit imao u pogledu usaglašavanja svojih osnovnih uvjerenja s realnim događajima iz života mogu se zapaziti na više mjesta u *Bogatstvu naroda*. On nije dosljedan u zastupanju teorije radne vrijednosti. Jačanje akumuliranog kapitala i njegova funkcija u proizvodnji, koju vrši kao osamostaljena snaga, navelo ga je kasnije da vrijednost posmatra kao funkciju troškova. »Nadnica, profit i renta tri su prvobitna izvora svakog dohotka i svake prometne vrijednosti. Svaki drugi dohodak konačno se izvodi iz jednog od njih.«²⁹ Smit ovim ne samo što zasniva elementarni oblik teorije troškova nego i nagovještava klasnu podjelu društva sa njenim antagonizmom, što je nešto sasvim drugo od njegove početne ideje o društvu novog poretka kao harmoničnoj cjelini.

Kod Smita nailazimo i na druge elemente koji nisu u saglasnosti s njegovom autentičnom vizijom organizacije ekonomskog života i društva. Učenje o neproduktivnom radu jedan je od tih elemenata. Ta vrsta rada postoji iako je sistem cjelishodno uređen i funkcioniše na bazi sopstvenih snaga koje su, prema Smitovom uvjerenju, dovoljne da eliminišu apsurd. Pisac *Bogatstva naroda* na jednom mjestu raspravlja o odnosu parcijalnih interesa zemljoposjednika, radnika i kapitalista prema opštem interesu. On tom prilikom nalazi da su interesi prve dvije klase u saglasnosti s interesom cjeline, a treća da nisu. »Ipak, interes trgovaca u svakoj posebnoj grani trgovine ili manufakture uvijek je u izvjesnom pogledu različit, pa čak i suprotan interesu javnosti.«³⁰ Očigledno, ovo se teško miri s

28
Isto, sv. I, str. 407.

29
Isto, sv. I, str. 50.

30
Isto, sv. I, str. 236.

opštom Smitovom idejom u podudaranju pojedinačnih i društvenih interesa u poretku za koji on pravi teorijske temelje.

Interesantna su u ovom smislu i razmatranja o vlasništvu, vlasti i državnj. Vlasništvo pribavlja ličnu moć i uspostavlja vlast i potčinjavanje među ljudima.³¹ Osvrćući se na funkciju države, Adam Smit, kao da anticipira Marksa, piše: »Građanska vlada, ukoliko je osnovana za zaštitu vlasništva, zapravo je osnovana za obranu bogatih protiv siromaha ili onih, koji imaju neko vlasništvo protiv onih, koji nemaju uopće ništa.«³² Poredak koji se stvarao još na početku nagovještavao je potrebu sa državnom intervencijom u sferi socijalnih odnosa.

Djelo Adama Smita ispunjeno je shvatanjima koja proizlaze iz građanskog individualizma. Pisac *Bogatstva naroda* postavio je pojedinca kao osnovno težište u svom sistemu, dok mu se društvo nalazi u sjenci. To je bio i suviše jednostran pristup da bi teorija koja je nastala mogla da ima trajni karakter. Novi su se društveni odnosi razvijali sa svojim protivrječnostima i sve je to ostavilo traga na misao Adama Smita. Ekonomska teorija građanskog individualizma stvorena je s primjesom tog uticaja, tako da od svog početka nosi klicu jednog drugog pogleda na svijet.

Mogu se izdvojiti tri markantne figure u razvoju ekonomske teorije za čija je imena vezano destruiranje građanskog individualizma u toj oblasti. To su Rikardo, Marks i Kejns. Oni se međusobno razlikuju po svojim ciljevima i metodama analize, ali je svaki od njih na svoj način nepovoljno djelovao na individualistički koncept građanske ekonomije. To je djelovanje išlo od potresa različite snage do direktnog rušenja. Njihove teorije su iznikle iz odgovarajućih perioda razvoja kapitalizma od kojih je svaki imao svoje obilježje i svoje socijalne i ekonomske protivrječnosti.

Rikardo je živio i stvarao u drukčijim okolnostima od onih u kojima se Smit pojavio. Industrijska revolucija je promijenila ekonomsku strukturu i učvrstila kapitalizam. Mjesto manufakturne tehnike stvorena je krupna mašinska industrija. Pojedinačne proizvođače — pekare, mesare, pivare iz Smitovog vremena zamjenjuju društvene grupe i klase, a male radionice velika preduzeća. Proizvodnja dobija nova obilježja i njen društveni karakter postaje vidljiviji nego ranije. Formula kojom se Smit služi u rješavanju složenog odnosa individua — društvo, u ovom vremenu velikih promjena, nailazi na teškoće. Tehnički je napredak zahtijevao ogromne žrtve, koje je podnosila radnička klasa. To je izazvalo antagonizam u društvu. Neravnopravnost, potčinjenost i klasne suprotnosti postale su osnovne karakteristike tog perioda. Smitova društvena harmonija koja se stvara na bazi pojedinačnih interesa gubi svoju osnovu, jer je individualan proizvođač nestao — postao je proleter i utopio se u svoju klasu.

U ovakvim prilikama pitanje raspodjele društvenog proizvoda logično se nametnulo. Rikardo je bio onaj koji je to i izrazio. Njegova teorija

31
Isto, sv. II, str. 211.

32
Isto, sv. II, str. 212.

vrijednosti raspodjele postavlja temelj dubljeg prodiranja u prirodu kapitalističkog društva. Na tome Marks i uspostavlja vezu s Rikardom.³³ U svom glavnom radu najviše je prostora posvetio istraživanju vrijednosti.³⁴ Rikardo utvrđuje vrijednost radnim vremenom i time omogućuje da se dođe do realnog kriterija za analizu strukture i unutrašnje povezanosti građanskog sistema. U vezi s tim stoji i raspodjela koju on smatra prioritetnim predmetom političke ekonomije. Društveni proizvod se dijeli na tri klase: zemljoposjednike, kapitaliste i radnike. Najamnina i profit su obrnuto proporcionalni, ukoliko raste prvi dio dohotka, drugi opada i obrnuto.³⁵ Ovim je antagonizam radnika i kapitalista jasno naglašen. Iz teorije rente proizlazi da su interesi zemljoposjednika suprotni interesima industrijalaca i radnika, ali isto tako i interesima društva u cjelini. Rikardo na ovaj način pokazuje da u uslovima klasnog razdora nije moguće uspostaviti integritet i harmoniju šire zajednice.

Po svojoj osnovnoj orijentaciji Rikardo ostaje na poziciji građanskog individualizma i čvrsto vjeruje u industrijski kapitalizam. Međutim, on je svojom teorijom ozbiljno potresao temelje tog individualizma. Analiza ga je dovela do fenomena eksploatacije, ali se tu zaustavio i ostavio Marksu da nastavi dalje. Obratio je više pažnje na društvene aspekte i time razvio podlogu za jedno novo gledište u ekonomskoj teoriji.

Od Rikardovog vremena industrijska revolucija još intenzivnije mijenja ekonomski i društveni život. Svi oni procesi koji su ranije započeti dobili su još drastičnije forme. Kapitalizam je ne samo razorio stari društveni poredak nego je osvojio i primjenjivao mašinsku tehniku do tada neslučenih proizvodnih moći. Takav je razvoj zahtijevao veliku akumulaciju i neprekidne žrtve koje su ugrožavale životne uslove radnika. Istovremeno se vrši koncentracija kapitala i proletarizacija radnih masa. Klasna diferencija i sukob interesa još se više ispoljavaju.

Građanski individualizam iz Smitovog vremena industrijski kapitalizam je prihvatio kao svoju ideologiju. Svojina nad sredstvima za proizvodnju, kao osnovna komponenta te ideologije, također je zadržana. Ovi momenti i ono što je tehnički napredak donio sa sobom učinili su da se javi jedna specifičnost kapitalizma. Pravo svojine nije se mijenjalo, a sredstva za proizvodnju razvila su se od zanatskih sprava, kojima je vlasnik rukovao, do savremenih tehničkih kapaciteta izuzetne produktivnosti, čija je proizvodna upotreba direktno društveno uslovljena. U toku tog vremena pojavila se velika tehnika kao fenomen čisto društvenog karaktera i povezala sa starom individualističkom institucijom svojine. Kapitalistički vlasnici su time stekli neviđenu snagu uticanja na ekonomski i politički život u skladu sa svojim interesima. Šanse koje pruža građanski individualizam može da iskoristi samo mali broj posjednika sredstava za proizvodnju.

33
Karl Marks, «Teorija o višku vrijednosti»,
sv. II, str. 15.

34
David Rikardo, «Načelo političke ekonomije»,
Zagreb, 1953, str. 7—30.

35
Isto, str. 17.

To je bio istorijski milje u kojem se pojavio Marks. Ekonomsko-sociološko i filozofsko Marksovo učenje predstavlja naučno razradenu osnovu koja snažno razara ideologiju građanskog individualizma. Njegova ekonomska analiza je usmjerena na otkrivanje unutrašnje strukture, stvarnih odnosa i veza kapitalističkog sistema. Postupajući tako, Marks iznalazi zakone po kojima se taj sistem razvija i istorijski uslovljava. Za ovu priliku nije potrebno izlagati pojedinih dovoljno poznatog učenja o tome. Treba samo konstatovati da Marks preko svoje radne teorije vrijednosti, dolazi do viška vrijednosti i do fenomena eksploatacije radnika u kapitalizmu.³⁶ Teorija o višku vrijednosti je od izuzetnog značaja u Marksovom istraživanju, jer je na osnovu nje omogućena kritika kapitalističkog sistema. Moris Dob smatra da je ovaj značaj analogan sa Rikardovom teorijom rente kao podlogom za kritiku zemljoposjedničkih interesa.³⁷ Upoređenje je ovdje zaista donekle moguće, ali postoje i bitne razlike. Teorija o višku vrijednosti je ključni problem Marksove analize i nije samo vrijedan naučni nalaz na koji se naslanja kritika, nego je u krajnjoj liniji i revolucionarni poziv za promjenom.

U Marksovoj ekonomskoj analizi klasna podvojenost postaje reljefnija, a društvene suprotnosti dobijaju teorijsko objašnjenje. Kapitalistički sistem nije ni homogen ni usklađen kao što je nretpostavljao Smit.

Nije ni stalan, jer je u protivurječnostima koje će ga razoriti. Smit je htio da nađe i tražio je elemente ravnoteže unutar ekonomskog poretka koji je nastajao, a Marks je u istom tom poretku, samo u njegovom razvijenijem obliku, našao činioce neravnoteže i razdora. U *Bogatstvu naroda* usklađivanje privatne svojine sa inokosnim i manufakturnim sredstvima za proizvodnju vršeno je s velikim optimizmom. *Kapital* je otkrio da sredstva za proizvodnju, koja su u međuvremenu promijenila svoj tehnički karakter i ogromno povećavala svoju snagu, ne mogu da se usklade sa starom ustanovom svojine. Takva sredstva se nalaze u privatnoj svojini, a proizvodnja na osnovu njih je izrazito društvena. To je osnovna protivurječnost sistema iz koje proizlaze sve ostale. Iz antagonističkog uređenja u sferi proizvodnje nikao je antagonizam između dvije osnovne klase. Kapitalisti i radnici imaju suprotne i nepomirljive interese zbog kojih se međusobno bore. U kapitalističkom sistemu javljaju se unutrašnje snage koje dovode do razrješenja protivurječnosti i »eksproprijatori bivaju ekspropriisani«.³⁸

Marks je imao u vidu sistem u kojem se ostvaruju čisti kapitalistički odnosi na bazi spontanog razvoja, bez miješanja države, onako kako to proizlazi iz Smitovog učenja. U takvim okolnostima slobodna igra unutrašnjih snaga neometano djeluje i dolazi do nagomilavanja brojnih protivurječnosti. Razvoj se onda nužno odvija prema Marksovoj formuli. Kako se moglo dogoditi da Smitov optimizam bude toliko neosnovan? Objaš-

36
Karl Marks, »Kapital«, str. 41—75 i 138—
—152.

37
Moris Dob, »Politička ekonomija i kapitalizam«, Beograd, 1959, str. 83.

38
Karl Marks, »Kapital«, str. 544.

njenje za to može se naći u velikom napretku tehnike, ostvarenom između Smita i Marksa, koji je poremetio sve pretpostavke osnivača ekonomske teorije liberalizma.

Mada se Marks u svojoj analizi bavi društvenim aspektima ekonomije, i to skoro u apsolutnom smislu, ne znači da on zanemaruje individu, odnosno da je podređuje totalitetu. Njegovo shvatanje o ovome proizlazi iz koncepcije čovjeka koju susrećemo u njegovim radovima. Čovjek nije samo biološko biće nego i ljudsko biće koje se ostvaruje posredstvom društva. Prema Marksu, između čovjeka i društva stvara se međusoban odnos u kojem društvo utiče na čovjeka, ali i čovjek na društvo. Ovo dijalektičko jedinstvo omogućuje da se prevaziđu ekstremna gledišta iz odnosa individua-društvo, koja se pojavljuju kao individualizam i univerzalizam. U ovom smislu su od značaja i Marksovo izlaganje o alijenciji čovjeka, kao i učenje o oslobođenju čovjeka i društva u kojem je »slobodan razvitak svakog pojedinca uslov razvitka za sve«. ³⁹ Marks, dakle, ne apsolutizira ni individu ni društvo, već i jedno i drugo stavlja u dijalektički odnos i tako ih usklađuje.

I Kejnz je imao svoje vrijeme koje ga je uslovalo. Glavno djelo *Opštu teoriju* stvarao je u vrijeme velike svjetske ekonomske krize tridesetih godina. To je period masovne nezaposlenosti i opšteg rastrojstva čitavog sistema. Na spontan, tržišni način ništa nije funkcionisalo, ili, ono što je funkcionisalo, bilo je neadekvatno i u svemu poremećeno. Ništa nije bilo na svom mjestu i sve se dešavalo kao u krivom ogledalu. Ekonomski sistem zasnovan na građanskom individualizmu, nemoćan da sopstvenim snagama pokreće i usklađuje tokove, doživljavao je agoniju. Kao pomoćna snaga uskočila je država i brojnim ekonomsko-političkim mjerama ubrizgavala krv u organizam koji je davao slabe znakove života. Nedovoljna tražnja, kao neposredni uzrok ove krize, izraz je u stvari unutrašnje protivrječnosti sistema.

Ekonomska analiza koju Kejnz izlaže u *Opštoj teoriji* odražava određenu fazu razvoja kapitalističke privrede. To je period u kojem sistem zapada u sve veće teškoće. Njegovo spontano održavanje i samostalan razvoj nisu više funkcionisali, tako da je čitava privredna organizacija poremećena. Kejnz za predmet izučavanja uzima upravo takvo stanje kapitalističkog sistema, objašnjava ga i nudi svoje rješenje.

Njegova je osnovna konstatacija da sistem u postojećim uslovima ne može da kreira efektivnu tražnju, pa zbog toga ni punu zaposlenost. To je suprotna teza od ranijeg učenja koje je tvrdilo da ponuda u slobodnoj konkurenciji automatski stvara odgovarajuću potražnju. Prema Kejnzu taj postulat važi samo u izuzetnom slučaju koji predstavlja punu zaposlenost. ⁴⁰ Opšta pojava je nedovoljna tražnja i nepotpuna zaposlenost.

Kejnz ističe tri osnovna faktora koji mogu u odgovarajućoj kombinaciji da dovedu do punog korišćenja raspoloživih izvora i sredstava.

39
K. Marks i F. Engels, »Komunistički manifest«, Beograd, 1945, str. 54.

40
John Maynard Keynes, »Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca«, Beograd, 1966, str. 57.

To su sklonost potrošnji, granična efikasnost kapitala i kamatna stopa.⁴¹ Oni uslovljavaju obim zaposlenosti i nacionalni dohodak. Sa svojim načinom funkcionisanja kapitalistički sistem nije u mogućnosti da ove faktore pokreće i usklađuje na cjelishodan način kako bi djelovali u pravcu najvećih mogućih efekata. Ovaj nedostatak sistema još se više pojačava time što u razvijenim zemljama učešće akumulacije u dohotku raste, a raskorak između nje i investicija se povećava, tako da i to, pored ostalog, otežava formiranje potrebne efektivne tražnje. Izlaz iz ovoga Kejnz vidi u intervenciji države. Ona bi morala smišljeno da djeluje na tri pomenuta faktora ako se želi obezbjeđenje pune zaposlenosti.

Za Kejnza se može reći da je ortodoksnu teoriju osvežio društvenim aspektima. On je teoretičar mješovite ekonomije, u čijoj se strukturi država javlja kao bitan činilac. Ulogu zajednice Kejnz ograničava na usklađivanje sklonosti potrošnji i podstrek za investiranje, a sve ostalo ostavlja privatnoj inicijativi.⁴² Uvidio je da građanski individualizam iz Smitove vizije ne važi u apsolutnom smislu, pa ga je zbog toga potisnuo iz jednog bitnog područja i utoliko okrnjio.

Građanski individualizam je podizao ekonomsku teoriju i ulivao joj svoj duh u vremenu od skoro tri stoljeća. On je to činio s ambicijom da potpuno zavlada ovom disciplinom i da joj svoje vrijednosti nametne kao neprikosnovene naučne postulate. Međutim, još na prvim koracima javile su se teškoće i otuda naprsline u Smitovom sistemu. Rikardo i Kejnz su, mada ne misleći i ne stvarajući na isti način, te tanane naprsline učinili vidljivijim.

Građanski individualizam predstavlja ono jezgro u ekonomskoj teoriji oko kojeg su se vodile najžešće bitke. U stvari, napad na to jezgro i njegova odbrana ispunili su čitav dosadašnji tok ekonomske misli. Doprinos Rikarda, Marka i Kejnza sastoji se u tome što su snažno pomakli težište od individualističkog ka širem društvenom konceptu u tumačenju, shvatanju i vrednovanju stvari i odnosa. Marksov doprinos se posebno izdvaja. Zahvaljujući njima ekonomska teorija je obogaćena i ona je danas u mogućnosti da znatno kompleksnije i sa više analitičke prodornosti prati, objašnjava i predvodi u akciji koju traži složena situacija izazvana tehničkim napretkom i razvojem društva.

41
Isto, str. 276.

42
Isto, str. 401.